

FRANK TIBOR

professzor emeritus, ELTE BTK, Angol-amerikai Intézet

Az angol-amerikai történeti szövegek fordítási problémáiról

Abstract: This article addresses some of the problems of translating British and American historical texts into Hungarian or the other way around. Translating historical texts, particularly primary sources, is made especially difficult by the differences between the histories of the two nations and indeed of any two nations. National histories are certainly not identical and not even necessarily comparable: they should correspond not only in linguistic but also in historical terms. The choice of the right expression, word or term should be preceded by a meticulous analysis of their meaning, semantic field, and role in both national languages and histories

Keywords: translating and comparing national histories, comparative history, translating English history into Hungarian, Latin as a *lingua franca*, equivalents in national histories

Nagyon hiányzik a brit és az amerikai történelem alapvető forrásainak magyar nyelvű, szükségképpen több kötetes, lehetőleg kritikai kiadása, s még ennél is nagyobb hiány a magyar történelmi források gyűjteményes, ugyancsak kritikai kiadása angolul. Ez utóbbi nélkül a magyar történelem, illetve a hazai történetírás eredményeinek beépítése az egyetemes történet roppant folyamába csak igen nagy nehézségekkel végezhető el – ha egyáltalában elvégezhető. Leggyakrabban hiányzanak a magyar állam, a magyar társadalom, a hazai egyházak történetére, történelmünk nagy fordulópontjaira és személyiségeire vonatkozó elsődleges történelmi forrásaink angol nyelven, s szerencsés eset, ha ezek közül valami legalább németül hozzáférhető – noha ezen a nyelven sem igen olvas ma már az angol nyelvű (tehát a nem-német)

világban sem a nagyközönség, sem a történész szakemberek derékhada.

A magyar nyelven hozzáférhető brit és amerikai történeti szövegek korpusza éppúgy elmarad a szükségestől és kívánatostól, ahogyan az angolul létező magyar történeti forrásoké. Ez a magyar és az egyetemes történelem közötti átjárást, a világtörténelem megértését magyarul, illetve a magyar történelem megismerését idegen nyelven igen nehézé, olykor egyenesen lehetetlenné teszi. A történeti szövegek, eredeti, elsődleges források fordításának mindkét irányban komoly nehézségei vannak, amit csak igen gondos forráskutatással, illetve új fordítások készítésével és az esetlegesen meglévő szövegek gondos lektorálásával tudunk legyőzni. Amennyiben a történeti források a mindenkori másik nyelven eredetileg, vagy időben közeli fordításban rendelkezésre állnak, ezeket természetesen felhasználhatjuk, de mindenkor gondos lektorálást, jegyzetelést, szükség esetén korrigálást, magyarázatot igényelnek.

Az angol nyelvű, brit vagy amerikai történeti szövegek fordítása – történjék ez akár magyarra, akár más nyelvre – abba az általánosabb problémába ütközik, amely a más nyelvű kulturális, civilizációs, kultúrföldrajzi helyzetbe történő átültetés minden körülmények között, mindenféle szöveg kapcsán felmerül. A történeti szöveg fordítása azonban még egy dimenzióval nehezíti a fordító feladatát. A nyelvi olló nem csak egy irányban: kulturálisan nyílik szét, hanem az időbeli különbségek mentén is. Ugyanaz a jelenség, amely az egyik világban egy fajta jelentéssel bír, egy másik történeti síkon mintegy kétszeres fénytörésben mutatkozik meg. A másik ország, nemzet, etnikum történeti fejlődése ugyanazt a szintet, fokot korábban vagy későbbben érhette el, s ennek megfelelően más lehet a szövegek ottani jelentése. Néhány példa megvilágíthatja ezt a felvetést.

Az angol történelemben a rendi jogokat biztosító alapokmány, a *Magna Carta Libertatum* (1215) és a magyar nemesség jogait, az ugyancsak a rendi szabadságot biztosító *De Bulla Aurea* (Aranybulla, 1222) között sokszor voltak párhuzamot a történeti irodalomban, és felvetették az angol dokumentum befolyásának lehetőségét is a magyarra – első sorban azon az alapon, hogy mindkét dokumentum alkotmány jellegű jogbiztosítókat rögzített, s hogy keletkezésük között mindössze hét évnyi időbeli különbség volt. Az Aranybulla egyébiránt nagyobb, európai összefüggésekben is rokona az angol dokumentumnak, nem egyszerűen annak ihletésére készült. Témánk szempontjából fontos megjegyezni, hogy mindkét dokumentum latin nyelven íródott, így egybevetésük hitelesen csak az eredeti szövegek alapján történhet, fordításuk az egyes nemzeti nyelvekre csak a latin eredetiből oldható meg, s csak a korszak latinitásának alapos és megbízható ismeretére épülhet. A középkori eredetű szövegek – országonként eltérő hosszúságú ideig – általában latinul íródtak, hiszen ez volt a kora újkorig, Magyarországon egészen 1844 végéig az államélet nyelve, az európai, sőt részben az újvilági *lingua franca*, nem szólva a római katolikus egyházzal, amelynek nyelvhasználatában csak az 1960-as években következett be a „népnyelvűsítés”, azaz a latin nyelv felváltása az egyes nemzeti nyelvekkel. Az egyháztörténeti dokumentumok nemzeti nyelvekre való fordításakor tehát igen gyakran szintén a latin eredetihez kell visszanyúlnunk, és tekintetbe kell vennünk azokat a különbségeket, amelyek az egyes nemzetek latinitása között sokszor egyidejűleg is fennálltak.

A brit és a magyar történeti fejlődés természetesen más nyelvi egyezések és különbségek sorozatát is előállította, hiszen ugyanazokat a fejlődési fokokat a két nemzet sokszor eltérő időpontban és más-más körülmények között érte el. Míg az olyan kifejezéseket, mint a *predestination* ('pre-

destináció'), az *absolutistic* ('abszolút'), a *cathedral* ('katedrális'), a *state* ('status') a latinból eredeztetünk, szemben például a *sovereignty* ('szuverenitás') kifejezéssel, amelyet a franciából származtatunk, vagyis a megfelelő fordítás érdekében alaposan ismernünk kell a nemzeti nyelvekbe azonos értelemben eljutó történelmi kifejezések etimológiáját is. A latin eredet még a korai észak-amerikai fogalmakra is jellemző, elegendő itt a *republic* („res publica”, „köztársaság”), *democracy* („demokrácia”), a *capitol* („kapitólium”), a *classical antiquity* („klaszikus antikvitás”),¹ később a *Pax Americana* („amerikai béke”) kifejezésekre utalni, amelyek magyarra vagy bármely más idegen nyelvre történő fordításakor feltétlenül gondolnunk kell a latin eredeti szavakra és azok valamikori jelentésére.

Az utóbbi időben sajnos szokás, sőt divat lett az angol szavak olyatén módon történő magyarítása, hogy a magyar megfelelő szinte betűre megegyezik az angol eredeti kifejezéssel, s sokszor még kísérlet sem történik egy tartalmilag valóban megfelelő magyar kifejezés kikeresésére, esetleg megalkotására. Ez különösen furcsa azokban az esetekben, amikor az angol szó voltaképpen latin eredetű, s a magyar latinitás ismeretével könnyen kikereshető lenne vagy egy magyarországi latin kifejezés, vagy ennek magyar szóval vagy szavakkal megjelölt megfelelője. A fordítók ezekben az esetekben pusztán az idegen szavak érdemi megmunkálás nélküli átültetésére hagyatkoznak, s nem végzik el a valódi fordítási feladatot (*architecture* – architektúra, *abolition* – abolíció, *proclamation* – proklamáció, *administration* –

¹ Tibor Frank: From Republican to Imperial. The Survival and Perception of Antiquity in American Thought. In: Gábor Klaniczay, Michael Werner, Ottó Gecser (eds): *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures* (Frankfurt/Main—New York: Campus Verlag, 2011), 479-497.

adminisztráció, *productivity* – produktivitás), miközben az angol kifejezéseknek a legtöbb esetben van jól érthető, olykor szép magyar megfelelője is (építészet, eltörlés, kiáltvány, igazgatás/kormányzat, termelékenység).

Külön probléma a történeti szövegek szinkrón, illetve diakrón megközelítése. Lehet-e a történelemről jelen időben írni, vagy köt bennünket az a nyilvánvaló tény, hogy írásunk, illetve fordításunk tárgya immár a múlté. Mi a teendő az előadott anyag idejének megválasztásakor, ha az az eredetiben másként szerepel, mint ahogy arra a célnyelven lehetőség vagy szükség adódik.

A hazai történelem szövegeinek angolra fordítása különösen nagyszámú problémát vet fel. Mindenekelőtt meg kell küzdenünk a magyar és a brit történeti fejlődés különbségeinek kérdésével, a két kultúra fogalomhasználata közötti különbségek áthidalásával. Egy fontos példa jól szemléltetheti a problémát. Angliában a jobbágyság évszázadokkal előbb szűnt meg mint Magyarországon, gyakorlatilag már a késői középkorban. Minálunk csak évszázadokkal később, a 48-as forradalom törvényalkotása tűzte ki a jobbágyfelszabadítást, amit azután az uralkodó szentesített. Még ez a nagy horderejű változás is nyitva hagyott sokféle égető kérdést, és a jobbágyfelszabadítás teljes folyamatára az uralkodó által kibocsátott, 1853. évi császári pátens tett pontot. A két ország társadalomfejlődésének rajzát ez a meghatározó különbség nagyban elkülöníti egymástól, s ez az egész fogalomhasználatra kiterjed, mindkét nyelven – ekként az angol *serf* és a magyar *jobbágy* nem pontosan ugyanazt a fogalmat fedti le. Ehhez fogható különbség van a két ország története között a brit szigetek ezer éves biztonságának, illetve a magyar térségek kiszolgáltatottságának következtében, továbbá a brit birodalmi múlttal szemben Magyarországnak a Habsburg Birodalomba való betagozódása miatt. Ezek a rendkívüli különbségek megszabják a párhuzamos történelmek egész

fogalomkészletét, és gyakran alaposan megnehezítik a két történelem közötti nyelvi átjárhatóságot. Minden látszólagos, olykor szó szerinti egyezés ellenére a tényleges történeti folyamatok, fordulatok, szereplők, helyzetek a két kultúrában ellentétes módon jelennek meg, és értelmezési keretük, tartományuk is máshol és máshogy határozható meg. Például az arisztokrata címek és birtokok örökösödési rendje teljesen eltér a brit és a magyar (illetve általában a kontinentális) szokástól, gyakorlattól: Nagy-Britanniában csak az elsőszülött fiú öröklí a rangot és a birtokot, amely így mindig egyben marad, miközben minálunk az arisztokrácia minden tagja örökölte atyái címét, és a birtokok osztódtak az örökösök között. Ebből adódóan például más egy hercegi vagy grófi cím tényleges tartalma a két hagyományban: az angol főúr dúsgazdag elsőszülött, magyar megfelelőjének igen gyakran csak a címe és az ősi földek töredéke jutott. Mindebből fordítási problémák sora adódik, hiszen más vagy más lehet a *gróf*, a *báró*, az *örökség* kifejezések valóságos tartalma angolul, mint magyarul. De más a kormánytagok, pártvezérek, politikai szereplők háttére, tevékenységi köre, befolyása itt, mint ott. Nehezen boldogulunk a *kormányzó* szó fordításával, ha Hunyadi Jánosról (1407-1456), Kossuth Lajosról (1802-1894) vagy Horthy Miklósról (1868-1957) szóló szöveget fordítunk, hiszen ennek angliai megfelelője nem volt, s a magyar történelemben is más és más jelentése volt e magas közjogi méltóságnak, ahányszor csak az ország vezető tisztségviselőjét így nevezték. Angliában nem volt *katonai határőrvidék*, nem voltak *különítményesek*, nem volt *őszirózsás forradalom*, *Tanácsköztársaság*, nem voltak *nyilasok*, Magyarországon nem volt *Lord Protector* (Oliver Cromwell [1599-1658] országvezetői címe az angol polgári forradalom idején), nem voltak *chartisták* (a brit parlament modernizálását követelő 19. századi mozgalom), nem volt *Fenian* mozgalom (ír függetlenségi törekvések követelői a 19-

20. században), s csak hasonlóságok voltak a *Home Rule* (az ír-angol viszony szabályozása) vagy az *act of union* (a skót-angol viszonyt szabályozó törvény), illetve az osztrák-magyar viszony bonyolult megfelelései és különbségei között.²

E helyen csak tallózni tudtam a brit és a magyar fogalomkészlet összevetésének, egymáshoz viszonyításának problémái között, s még kevesebb hely jut az Egyesült Államok történeti fogalomtára és a magyar közötti különbségek felvillantására. Különbségek vannak az amerikai *race*, illetve a magyar *faj* szavak között, annál is inkább, miután ezek a két civilizációban legtöbbszörre más-más etnikai csoportokra utalnak, és mindkettőben számos, gyakran fontos árnyalatokban eltérő jelentése volt és van a kifejezésnek. Fordításuk gondos háttér tanulmányokat igényel.³ Ugyancsak eltérő ma és a múltban a most hivatalosan *African American*-ként leírt és számon tartott, fekete bőrű népcsoport megnevezése, amely a *nigger*-től a *black*-en és a *colored*-on át számos alkalommal változott, az amerikai társadalomban végbemenő átalakulásokat tükrözve. A *nigger* mára egyenesen szitokszóvá változott az Egyesült Államokban, amelynek használata szigorúan tilos, és tanárok esetében akár állásvesztéshez is vezethet, illetve még olyan klasszikus (és a négerek felszabadításáért síkra szálló) írókat is elérhet, mint Mark Twaint (1835-1910) és a *Huckleberry Finn kalandjai*-t (1885), ahol a *nigger* szó állítólag 219 alkalommal szerepel és egy pennsylvaniai középiskolában emiatt levették a kötelező olvasmányok listájáról. De a magyar fordító nehezen küzd meg olyan, semlegesebb amerikai történelmi fogalmakkal is,

² Tibor Frank—Tamás Magyarics: *Handouts for British History. A Study Guide and Workbook*. 3rd rev. ed. (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994), 103, 124, 175, 197, 219.

³ Tibor Frank: 'Race' and Ethnicity in U. S. Immigration Terminology: The Case of Austria-Hungary, *Filológiai Közöny* 45, 1-2, 13-16. (1999)

mint a *Roosevelt Corollary* (az USA latin-amerikai befolyásának intézményesítése, Theodore Roosevelt elnök 1904. évi kiegészítése a Monroe doktrinához), a *New Deal* (F. D. Roosevelt társadalmi rekonstrukciós programja), az *Obamacare* (Barack Obama elnök egészségbiztosítási kezdeményezése), a *Black Power* (a feketék politikai, gazdasági, kulturális jogbirtoklásának ideológiája), amelyek előzetes értelmezése nélkül egyszerű fordítás aligha készíthető.⁴

Kis túlzással a valóság aknamező az ilyesféle szövegek fordítása, s természetesen az fordított esetben is, hiszen a magyar történelem sajátosságait csak magyarázatokkal, jegyzetekkel, körülírásokkal lehetne és kellene közelebb vinni az amerikai olvasóhoz. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a szavak, kifejezések, fogalmak visszaadása egy-egy találó szóval csak bizonyos mértékű filológiai kutatómunka révén és után lehetséges, hiszen a kifejezés szemantikai tartománya megváltozik a másféle nyelvi közegben: szűkülhet, bővülhet, új irányokat vehet, olykor egyszerűen érthetatlenné válhat.

Amerikai-magyar, vagy ha úgy tetszik: amerikás magyar nyelvi közegben különösen nehéz feladatot adnak az angol nem értő, s az angol szavakat 'magyarítva' magukévá tévő kivándorló vagy vendégmunkásként Amerikában dolgozó egykori honfitársaink egykor használatos kifejezései, mint a a 'bász' (*boss* = főnök), a 'bigány' (*pig iron* = nyersvas), a 'bodi' (*body* = ember, személy földi), a 'majna' (*mine* = bánya), az 'órajt' (*all right* = rendben van), vagy a későbbi 'trafik' (*traffic* = forgalom), hogy csak néhányat emeljek ki a szinte szótárnyi nyelvi anyagból, melyet Nagy Dezső, majd Tezla Albert mutatott be elsőként.⁵

⁴ Tibor Frank—Tamás Magyarics: *Handouts for U.S. History. A Study Guide and Workbook*. 3rd rev. ed. (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2018), 269, 320, 390, 476-478.

⁵ Nagy Dezső: Az amerikás magyarok folklórja. *Folklór Archivum* 8 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1978), 261-268; Albert Tezla, szerk.: „Valahol túl, meseországban.” *Az amerikás magyarok 1895-1920* (Budapest: Európa, 1987), 326-337.

Szóllósy Klára (1913-1970) fél évszázada, válogatott novellafordításainak élén azt panaszkolta, hogy „Görögül a prózát úgy mondják, hogy p e z o g r a f i a – gyalogos-irodalom. Elszomorított ez a szó, amikor először találkoztam vele: annyira találó. A prózáiró (következésképp a prózafordító) tehát csak gyalogszerrel baktat, sosem ülhet fel a Pegazus hátára...”⁶ Könyvespolcnyi természettel a háta mögött a nagy magyar műfordító tudta, hogy mire emlékeztet. Hiszen ő még – műfordítói pályája legelején – történeti szakkönyvet is fordított Talleyrandról, Jevgenyij Viktorovics Tarlé (1874-1955) szovjet történész akadémikus művét orosz eredetiből, kitűnően, élvezetes irodalmi alkotásként.⁷ Már pedig ha a prózafordító „gyalogszerrel baktat”, a történeti szövegek fordítója valósággal akadályfutó, aki szüntelenül alig ismert vagy éppen rosszul meggyökeresedett szakkifejezésekkel viaskodik, egyikkel a másik után küzdve, aknamezőn igyekszik előre. Nem „baktat”: araszol. Nagyban megkönnyítené a dolgát, ha léteznének két- vagy többnyelvű szótárak, fogalomtárak, melyek feltárnák egy-egy magyar illetve idegen nyelvű kifejezés pontos értelmét, értelmezési keretét, megfeleltetési lehetőségeit. Ilyet itt-ott már az interneten is találunk, könyv alakban a legközelebb jutottak e célhoz Bart István kitűnő angol- illetve amerikai-magyar kulturális szótárai.⁸ Sokan várják, várjuk a folytatást.

⁶ Szóllósy Klára: *Gyalogszerrel a huszadik században. Válogatott novellafordítások* (Budapest: Európa, 1967), [5].

⁷ Tarlé: *Talleyrand*. Ford. Szóllósy Klára (Budapest: Franklin, é.n.)

⁸ Bart István: *Angol-magyar kulturális szótár*, 2. bővített kiadás (Budapest: Corvina, 2002); Bart István: *Angol kulturális szótár*, 3. bővített kiadás (Budapest: Corvina, 2018); Bart István: *Amerikai-magyar kulturális szótár* (Budapest: Corvina, 2000).